Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Ένα χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Κυρίλλου και Μεθοδίου της Σοφίας από τη Δράμα

Γεώργιος Κ. Παπάζογλου

doi: [10.12681/makedonika.514](https://doi.org/10.12681/makedonika.514)

Copyright © 2014, Γεώργιος Κ. Παπάζογλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπάζογλου Γ. Κ. (1982). Ένα χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Κυρίλλου και Μεθοδίου της Σοφίας από τη Δράμα. *Μακεδονικά*, 22(1), 29–41. <https://doi.org/10.12681/makedonika.514>

ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΡΑΜΑ

Τὸ ἑλληνικὸ χφ. ἀρ. 41 τῆς βιβλιοθήκης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου τῆς Σόφιας τοῦ 18ου αἰώνα δὲν εἶναι τὸ μόνο ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ μας καὶ βρίσκεται σήμερα μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο γραφῆς του· ἐρευνώντας τοὺς καταλόγους τῶν ἀνὰ τὸν κόσμον ἑλληνικῶν χειρογράφων γιὰ ἄλλο ἐρευνητικὸ σκοπὸ σημείωσα ἐντελῶς περιστασιακὰ ἄρκετὰ χφφ. ποῦ προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὸ Μελένικο, εἴτε ἀπὸ τὴ Θάσο, τὴ Δράμα καὶ τὴν Ξάνθη, τοῦ 12ου ὥς καὶ τὸν 18ου αἰώνα, καὶ βρίσκονται σήμερα διασκορπισμένα στὶς βιβλιοθήκες τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τὴ Μόσχα ὥς τὴ Παρίσι¹. Ἡ προτίμησή μου στὸ δραμινὸ χφ. τῆς βιβλιοθήκης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ὀφείλεται στὸ ὅτι αὐτὸ μᾶς διασώζει σημαντικὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα - ἐνθυμήσεις γραμμένες, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀπὸ διάφορα χέρια ποῦ καλύπτουν ὁλόκληρον τὸν 19ο αἰώνα.

Ἡ περιγραφή τοῦ χειρογράφου ἐγίνε τελευταῖα ἀπὸ τὸν Μ. Stojanov, πρόχειρα καὶ μὲ ἄρκετὰ λάθη²· περιορίζομαι νὰ δώσω ὁρισμένες μόνο πληροφορίες γιὰ τὸ χφ. μὲ βάση μικροταινία τοῦ χειρογράφου ποῦ εὐγενικὰ προμηθεύθηκε γιὰ χάρι μου ἀπὸ Βούλγαρους ἐρευνητὲς ὁ φίλος Dr. Peter Soustal τοῦ Institut für Byzantinistik τῆς Βιέννης³.

1. Πρβλ. γιὰ παράδειγμα τὸ χφ. Vind. Phil. Gr. 226 (φ. 119^v: «τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει τῆς μεγαλοπόλεως δράμης ἀλλὰ οὐχὶ ναὶ ναὶ ἀλήθειαν λέγω», καὶ μὲ μονοκονδυλία: «ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Θεόδουλος τῆς δράμης»), Jos. Bick, *Wanderungen griechischen Handschriften*, «Wiener Studien», 1912, Jahrg. XXXIV, Heft 1, 143-154, ἢ καὶ τὸ χφ. 260 (292/CCLXXIX) τῆς Συνδικτῆς βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας ποῦ σταχώνεται ἀπὸ τὸ Θασίτη ἱερομόναχον Γαβριήλ. (:«Τὸ παρὸν βιβλίον ἐσταχώθη διὰ χειρὸς κάμου τοῦ οἰκτροῦ Γαβριήλ ἱερομονάχου ἐκ τῆς Νύσσου Θάσσου, ἐπὶ ἔτει ζρλη' (7138=1630)», Arch. Vladimir, *Sistematičescoe opisanie Rukopisej Moskovskoj Sinodal'noj (Patriaršej) biblioteki...*, Μόσχα 1894, σ. 360).

2. Βλ. Μ. Stojanov, *Opis na grückite i drugi čuždoežični rücopisi v Narodna Biblioteka Kiril i Metodij (Codices graeci manuscripti Bibliothecae Cyrilli et Methodii Serdicensis)*, Σόφια 1973, σ. 49-51, τὸ χφ. γνωρίζει καὶ ἐν μέρει περιγράφει καὶ ὁ Γ. Λαμπάκης, «Ἐκθεσις περὶ τῶν τοῦ Μουσείου καὶ περιγηήσεως τοῦ ἔτους 1903, Δράμα, ΔΧΑΕ 5 (1905) 85-86 (πρβλ. καὶ Τ. Γριτσόπουλου, «Ὁ ἐθνομάρτης μητροπολίτης Ἰωσήφ Δαλιβέρης ὁ ἀπὸ Δράμας», «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 473-475, ὅπως καὶ Εὐ. Στρατή, «Ἡ Δράμα καὶ ἡ Δράβησκος, Σέρρες 1923, σ. 37, 41).

3. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸ φίλον Dr. Peter Soustal καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῇ.

Τὸ χφ. εἶναι χάρτινο διαστάσεων 28×20 ἐκ. περίπου, οἱ διαστάσεις τῆς γραμμένης ἐπιφάνειας εἶναι 17,5×12 ἐκ.¹, κάθε φ. ἔχει 18 γραμμένες σειρές. Ἡ γραφή εἶναι μικρογράμματη καλλιγραφική, ἐλαφρῶς δεξιοκλινής, τὸ Η κεφαλαιογραφεῖται, κεφαλαιογραφοῦνται ἢ μικρογραφοῦνται ἀδιάκριτα τὸ δ καὶ τὸ ε, ἐπίσης εἶναι συχνοὶ οἱ συνδυασμοὶ γραμμάτων μὲ μονοκονδυλιά, καθὼς καὶ οἱ βραχυγραφίες τῶν καταλήξεων καὶ οἱ συντομογραφίες τῶν nomina sacra. Ἀρκετὲς μικρογραφίες κοσμοῦν τὸ χφ., οἱ ὅποιες συνδυάζονται μὲ τὰ ἀρχικὰ κομψὰ γράμματα τῶν κεφαλαίων², ἐπίσης διάφορες περίτεχνες διακοσμήσεις συναντοῦμε στὴν ἀρχὴ κάθε κειμένου³. Ἀριθμοῦνται φύλλα, ἀπὸ 1-63 (τὴν ἀρίθμηση τὴ συναντοῦμε σὲ κάθε φύλλο δυὸ φορές, ἢ μιὰ ἀρκετὰ ἐξίτηλη σήμερα). Τὸ χφ. μᾶς παραδίδει:

1. φφ. 1^r-23^r: «Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου» (inc.: «Εὐχὴ τῆς προθέσεως, θ(ε)δς ὁ θ(ε)δς ἡμῶν ὁ τὸν οὐ(ρ)άνιον», des.: «καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»).
2. φ. 23^v: «Εὐχὴ ἐν τῷ συστειλῆναι τὰ ἅγια μυστικῶς» (inc.: «Τὸ πλήρωμα τοῦ νόμου», des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»).
3. φφ. 24^r-49^r: «Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ μεγάλου» (inc.: «Εὐχὴ τῆς προθέσεως, θ(ε)δς ὁ θ(ε)δς ἡμῶν ὁ τὸν οὐ(ρ)άνιον». des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»).
4. φ. 49^v: «Εὐχὴ ἐν τῷ συ(σ)τεῖλαι τὰ ἅγια» (inc.: «Ἦνυσται καὶ τετέλεσται», des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»).
5. φφ. 50^r-62^v: «Ἡ θεία λειτουργία τῶν προηγιασμένων» (inc.: «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ π(α)τ(ρ)ὸς καὶ τοῦ υἱοῦ», des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»).
6. φ. 62^v: «Εὐχὴ ἐν τῷ συστειλῆναι τὰ ἅγια» (inc.: «Κ(ύρι)ε ὁ θ(ε)δς ἡμῶν ὁ ἀγαθὸν ἡμᾶς», des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»⁴).

Στὴν ἀρχὴ τοῦ χειρογράφου («ἐπὶ τοῦ ἐξωφύλλου» σημειώνει ὁ Λαμπάκης⁵, I^r καὶ I^v ἀριθμοῦμε αὐθαίρετα ἑμεῖς) διαβάζουμε: φ. I^r: «Ἐν ἔτει αω^ω μηνὶ μαρτίῳ. ἐρευνήσας κατέγραψα τὰ αἰδῖμα ὀνόματα τῶν πρὸ ἡμῶν ἀρ/χειρατευσάντων ἐν τῇ μητροπόλει ταύτῃ Δράμας, ἵνα προχειρῶς

1. Ὁ Μ. Stojanov, ὁ.π., σ. 49, δίνει διαστάσεις φύλλων 27,2×20 ἐκ., βασιζόμεστε πρὸς τὸν Γ. Λαμπάκη, ὁ.π., σ. 83, πού σημειώνει: «Ἐν τῷ ἱερῷ βήματι ἐπιμελῶς φυλλάσσεται χειρόγραφος λειτουργία τοῦ 1736, ὕψ. 0,28, πλατ. 0,20, παχ. 0,02, διακρινόμενη διὰ τὸν καλλιγραφικὸν αὐτῆς χαρακτήρα».

2. φφ. 1^r, 3^{r-v}, 5^r, κ.ἄ.

3. φφ. 1^r, 24^r, 50^r.

4. Πρβλ. καὶ Μ. Stojanov, ὁ.π., σ. 50.

5. Γ. Λαμπάκης, ὁ.π.

εὐρίσκοντες καὶ / οἱ μεθ' ἡμᾶς ἀρχιερατεύοντες ἀδελφοί, εἰ βούλονται, μνημονεύεωσαν ἐν ταῖς / ἱεραῖς τελεταῖς, ὅπως ἀξιωθῶμεν τῶν ἴσων παρὰ τῶν μεταγενεστέρων, ἐν / ᾧ γὰρ μέτρῳ μετρήσομεν ἀντιμετρηθῆσεται ἡμῖν, ὑπὸ τὸν τοῦ κοινοῦ δεσπότη καὶ / σωτῆρος λόγον ἐν εὐαγγελίοις. / Κτίτωρ τῆς ἤδη σωζομένης ἐκκλησίας τῶν εισοδίων τῆς θεοτόκου, ἡ πλυσίον ἐστὶ καὶ / ἡ τοῦ ἀρχιερέως οἰκία, ἡ μητρόπολις, ὑπάρχει ὁ μακάριος φώτιος, μητροπολίτης φιλίππων / χρηματίσας, ὡς φαίνεται ὀπισθεν τῆς αὐτῆς ἱερᾶς ἐκκλησίας τὸ ἀοίδημον αὐτοῦ / ὄνομα γεγραμμένον μετὰ κεράμων, ἡ τοῦ βλὼν, ὅπερ μνημονεύεσθαι διὰ παντὸς δίκαιον, ὅτι αὕτη ἐστὶν ἡ μόνη ἐκκλησία τῶν ὀρθοδόξων χρι(στι)ανῶν τῶν εὐρισκομένων ἤδη ὀλίγων πολλῶν ἐν τῇ δράμῃ. / Μεταξὺ πολλοῦ διαστήματος δὲν ἡδυνήθημεν νὰ εὗρωμεν τὰ δνόματα τῶν / κατὰ διαδοχὴν ἀρχιερατευσάντων, εἰ μὴ ἐκ τινων σκευῶν, ἅτινα ἀφιερωθέντα παρ' αὐτῶν, εἴτε τῇ ἱερᾷ ἐκκλησίᾳ, εἴτε τῇ μητροπόλει, ἔφερον τὰ δνόματα αὐτῶν / γεγραμμένα. ἅτινα εἰσὶ ὡς ἐφεξῆς ἐσημειώθησαν. / ὑπὲρ ἀναπαύσεως / φωτίου. ἀντωνίου. σάβα. παρθενίου. ἱακώβου. καλλινίκου. γρηγορίου. γερασίου»¹. Τὸ παραπάνω σημεῖωμα ἀνήκει, ὅπως φαίνεται, στὸν Ἰωσήφ Δράμας (1787-1810)², ἄλλο χέρι, αὐτὸ τοῦ Χρυσοστόμου Δράμας, κατοπινοῦ ἐπισκόπου Σμύρνης, ἑκατὸ περίπου χρόνια ἀργότερα προσθέτει στὴν ἴδια σειρά: «Ἰωσήφ. Χρυσάνθου. Παρθενίου», καὶ λίγο παρακάτω σημειώνει: «Τῶν ἀρχιερέων / ζῶντες Παρθένιος, / μετετέθη εἰς μέθυμιναν, νικόδημος. μετετέθη εἰς Προύσαν. Διονύσιος. μετ(ετέθη) εἰς Βέβροϊαν. Γερμανὸς ὁ ἀπὸ Βιδύνης μετετέθη, Δέρκων Νεόφυτος μετετέθη εἰς Δέρκους. Ἀθα/νάσιος ἀπεβίωσεν ἐ/ τῇ ἐπαρχίᾳ αὐτοῦ. Μελέτιος εἰς τοὺς Δυ/τικούς καταφυγὼν τοῦ πίκλιν Ἀπόδραμας. Ἀγαθάγγελος / μετετέθη εἰς Ἐφεσσον. Ἰωαννίκιος ὁ ἀπὸ Ἀγκύρας ἀπε/βίωσεν ἐν ταῦθα. Γερμανὸς ἀπεβίωσεν ἐν ταῦθα. Φιλόθεος μετε/τέθη εἰς Ἰμβρον. Χρυσόστομος ὁ νῦν ταπεινὸς μητροπολίτης. 1902»³ (εἰκ. 1).

Στὸ φ. 1^v («ἐπὶ τῆς δευτέρας σελίδος τοῦ ἐξωφύλλου» σημειώνει ὁ Λαμπάκης)⁴ ὁ Ἰωσήφ Δράμας τρία χρόνια ἀφότου γράφει τὸ σημεῖωμα

1. Σημειώνουμε μόνο μερικὲς ἀπὸ τίς παραναγνώσεις τοῦ M. Stojanov, δ.π., σ. 50-51: ἀρχιερευσάντων (=ἀρχιερατευσάντων), ἀξιωθῶμεν (=ἀξιωθῶμεν), ἀφιερωθέντα (=ἀφιερωθέντα), κ.ἄ.

2. Βλ. γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ λόγιου αὐτοῦ ἱεράρχη Τ. Γριτσόπουλου, δ.π., σ. 470-494.

3. Ὁ Γριτσόπουλος, δ.π., σ. 474 (ποὺ βασίζεται στὸν Γ. Λαμπάκη, δ.π.), δὲ γνωρίζει «ἂν ἔγραψε ἡ αὐτὴ χεὶρ» (sc. τοῦ Ἰωσήφ), χωρὶς νὰ προσέξει ὅτι ἀρκετοὶ ἀρχιερεῖς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀναφέρονται στὸ σημεῖωμα ἀρχιεράτευσαν στὴ μητρόπολη Δράμας μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἰωσήφ.

4. Γ. Λαμπάκης, δ.π., σ. 86.

τοῦ φ. Ι', στὸ 1803, σημειώνουν: «ἐπιγραφὴ ἦν εἶρον γεγραμμένην ἐν μαρμάρῳ τῷ κάτωθεν τῆς / σκάλας, ὃ δὴ μάρμαρον φαίνεται νὰ ἦτον εἰς τὴν ἐκκλησίαν, λίαν παλαιὰ ἔχει δὲ οὕτως, διὰ στίχων ἰάμβων—:

αὕτη χάρις πέφυκε κουροπαλάτῃ /
ἀλεξίου τε φημί τοῦ μανιάκη, /
φέρει καὶ τῆς σῆς διαγραφῆς τὸν τύπον· /
παναγία δέσποινα εἰς σ(ωτη)ρίαν /

Ἐν μηνί ἰουνίῳ ἐπὶ ἔτους ρχνγ-ου ἐπὶ τῆς βασιλείας / Ἑμανουὴλ Κομνινοῦ /» ὅπου συνάγονται ἔκτοτε μέχρι τῆς σήμερον ὅπου ἔχομεν ζτι: ἦτοι ἀπὸ Χ(ριστοῦ) / αωγ-α ἔτη χμζ-η: ἦτοι: ἑξακόσια τεσσαράκοντα ἑπτὰ ἔτη. / Ὁ Δράμας Ἰωσήφ¹.

Στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου, φ. 63^r, διαβάζουμε τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα, γραμμένο μὲ ἐπισεσυρμένη γραφὴ (τὸ σημεῖωμα καλύπτει ὅλο τὸ φ.): «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα δέλτος διὰ χειρὸς / καμοῦ ἐλαχίστου ἱερομονάχου τάχα / καὶ καλλιγράφου Λαυρεντίω ἔτους / ἀπλς μηνὶ ἀπριλλίῳ κε / καὶ οἱ ἀναπτήσσαντες ταύτην / εὐχεσθὲ μοι τῷ τάλενι λέγοντες ὁ θεὸς / ἔλεεῖται τὸν γράψαντα καὶ ἔχοντα / καὶ μὴ διὰ τὰ σφάλματα / καταρᾶσθε δόξα σοι ὁ θεὸς ἡ μὲν / χεὶρ ἡ γράψασα σήπεται τάφῳ ἢ γραφῇ / μένει μέχρι τερμάτων»² (εἰκ. 2).

Ἄλλο χερί στὸ ἐπόμενο φ. 63^v σημειώνει: «Ἡ παροῦσα θεία καὶ ἱερὰ λειτουργία ὑπάρχει τῆς / ἀγιωτάτης μητροπόλεως φιλιππων καὶ δράμας, ἥτις ἔδω/ρίθη τῇ ἀγίᾳ ἐκκλησίᾳ παρὰ τοῦ μακαρίτου / ἀλεξανδρῆ σκευοφύλακος καὶ οἱ ἀναγινώσκον/τες ταύτην μνημονεύετε αὐτόν. ἐπειδὴ οὐ / μόνον τοῦτο ἐδεδοκεῖ τῇ ἐκκλησίᾳ ἀλλὰ καὶ οἴκους, καὶ ἄλλα / ὑπάρχοντα αὐτοῦ: ὅστις δὲ τολμίσει ἀποξε/νόση ταύτην, ἐκ τῆς ἀγίας ἐκκλησίας εἴη τῷ / αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικος:-»³.

Ἡ μελέτη τῶν παραπάνω σημειωμάτων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλήξου-

1. Τὴν ἐπιγραφὴ γνωρίζει καὶ μεταγράφει καὶ ὁ Γ. Χατζηκυριακοῦ, Σκέψεις καὶ ἐντυπώσεις ἐκ περιοδείας ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν (1905-1906), Θεσσαλονίκη 1962 (ΙΜΧΑ), σ. 76, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ «ἐνπαιδευτοῦ κληρικοῦ κυρίου Θεμιστοκλέους, ἀρχιδιακόνου Δράμας» (:«Ἐν Κουροπαλάτῳ.../ Ἀλεξίου τε φημί τοῦ Μανιάκη / φέρει καὶ ἡς διὰ γραφῆς / τὸν τόπον Παναγία Δέσποινα / εἰς σωτηρίαν... Ἐπὶ τῆς βα(σιλείας) Μανουὴλ / Κομνηνοῦ»), ἡ ἐπιγραφὴ δημοσιεύθηκε, ἐπίσης, στὸν «Νεολόγο» τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 1891, ἀρ. 41 (πρβλ. καὶ Γ. Λαμπάκη, ὅ.π., σ. 88).

2. Βλ. καὶ Γ. Λαμπάκη, ὅ.π., σ. 86, ὅπως καὶ Μ. Στοјанов, ὅ.π., σ. 51 (ὁ Λαμπάκης μεταγράφει λανθασμένα «τῷ ταπεινῷ» ἀντὶ «τῷ τάλενι», ἐνῶ καὶ ὁ Стојанов διαβάζει «γραφή» ἀντὶ «γραφῆ»).

3. Ὁ.π., ὁ Стојанов, ἐπίσης, μεταγράφει λανθασμένα: «εἰς τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικος» (=«εἴη τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικος»).

με σὲ χρήσιμα συμπεράσματα τόσο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κώδικα(1) ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μητρόπολης καὶ τῆς πόλης τῆς Δράμας(2).

1.1. Τὸ γράψιμο τοῦ χειρογράφου τελειώνει στὸ 1736 («αψλς»), στὶς 25 Ἀπριλίου, καὶ γράφεται ἀπὸ τὸν καλλιγράφο ἱερομόναχο Λαυρέντιο, πιθανότατα στὸ Ἅγιο Ὅρος. Ὁ τελευταῖος εἶναι γνωστός γραφέας Γιαννιωτῆς στὴν καταγωγή, τοῦ ὁποῖου γνωρίζω τουλάχιστο ἓνα ἀκόμη χφ. μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο, τὸν κώδικα ἀρ. 17 (238) τῆς μονῆς Χιλανταρίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους¹. Ὁ ἀγιορειτικὸς κώδικας γράφεται δυὸ χρόνια μετὰ τὸν κώδικα ποὺ μελετοῦμε, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε τὸ βιβλιογραφικὸ του σημεῖωμα: «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα δέλτος διὰ χειρὸς κάμοῦ ἐλαχίστου ἱερομονάχου Λαυρεντίῳ ἔτους ,αψλῆ' μηνὶ Νοεμβρίῳ κα' τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων»². Τὸ γεγονός ὅτι οἱ κώδικες ἔχουν τὸ ἴδιο (λειτουργικὸ) περιεχόμενο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Λαυρέντιος ἦταν ἐπαγγελματίας καὶ πιθανότατα «ἐπὶ παραγγελίᾳ» γραφέας λειτουργικῶν χρηστικῶν χειρογράφων³.

1.2. Τὸ χφ. ἀγόρασε πιθανότατα ἀπευθείας ἀπὸ τὸν Λαυρέντιο ὁ πλοῦσιος Δραμινὸς «σκευοφύλακας Ἀλεξανδρῆς»· ὁ τελευταῖος θὰ πρέπει νὰ πεθαίνει στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, ὁπότε καὶ «δωρίζει» καὶ «οἴκους» καὶ «ἄλλα ὑπάρχοντα αὐτοῦ», μαζί καὶ τὸ χφ., «τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ»⁴.

1.3 Στὸ 1800 βρίσκει ἤδη τὸ χφ. στὴ μητρόπολη Δράμας ὁ μητροπολίτης Ἰωσήφ, ποὺ γράφει καὶ τὰ σημειώματα τῶν φφ. Γ^ν (καὶ στὸ 1803). Ἐναν αἰώνα ἀργότερα, στὸ 1902, γνωρίζει τὸ χφ. ἐπίσης στὴ μητρόπολη Δράμας ὁ μαρτυρικὸς μητροπολίτης Δράμας Χρυσόστομος Καλαφάτης, ποὺ προσθέτει τὶς δικές του σημειώσεις. Στὸ 1905 τὸ χφ. εἶναι ἀκόμη στὴ μητρόπολη Δράμας, ὅπου καὶ τὸ βρίσκει ὁ Λαμπάκης⁵. Ἄγνωστο πότε, πι-

1. Πρβλ. Σ π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων, Καίμπριτζ 1895 (φωτοαν. 1960), I, σ. 30 (μιὰ συλλογὴ Γιαννιωτῶν γραφῶν τοῦ 16-17ου αἰώνα θὰ δημοσιεύσω προσεχῶς).

2. Μετὰ καὶ τὴ λειτουργία τῶν προηγουμένων (λειτουργίαι Χρυσοστόμου-Βασιλίου-προηγουμένων) ὁ γραφέας μας σημειώνει ἐπίσης: «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα δέλτος διὰ χειρὸς κάμοῦ ἐλαχίστου ἱερομονάχου τάχα καὶ καλλιγράφου Λαυρεντίῳ ἔτους ,αψλζ' (=1737)», γεγονός ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι γιὰ τὴ γραφὴ τοῦ συγκεκριμένου χειρογράφου ὁ Λαυρέντιος χρειάστηκε ἓνα τουλάχιστο χρόνο, ἐκτός καὶ ἂν σκεφθοῦμε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ δυὸ χφφ. ποὺ κάποιος συστάχωσε, πρβλ. Σ π. Λάμπρου, ὁ.π.

3. Ὁ.π.

4. Τὸ ἐπώνυμο «Ἀλεξανδρῆς» εἶναι γνωστὸ στὴ Δράμα καὶ σήμερα, δυστυχῶς δὲν ἔχουμε ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὸ Δραμινὸ πατριωτὴ ποὺ πρόσφερε, ὅπως φαίνεται, τὰ ὑπάρχοντα του γιὰ τὴν ἐδραίωση τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν καταπιεζόμενη Δράμα τῆς ἐποχῆς.

5. Γ. Λαμπάκης, ὁ.π.

θανότατα στά δύσκολα χρόνια της βουλγαρικής κατοχής που άκλούθησε, τὸ χφ. μεταφέρθηκε μαζί με άλλα ἄγια κειμήλια καὶ χφφ. τῆς ἱερᾶς μονῆς Εἰκοσιφοίνισσης στὴ Βουλγαρία, γεγονὸς πὺ ἐπιμελῶς ἀρνοῦνται οἱ βόρειοι γείτονές μας¹.

2.1. Ὅταν γράφει τὸ βιβλιογραφικὸ τοῦ σημείωμα στὸ φ. Γ' ὁ μητροπολίτης Ἰωσήφ, τὸ Μάρτιο τοῦ 1800, ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου ἦταν ἡ μοναδικὴ ἐκκλησία τῆς ὀρθόδοξης κοινότητος τῆς Δράμας, πὺ ἀποτελεῖτο ἀπὸ «ὀλίγων πολλῶν» χριστιανῶν. Ἐναν αἰῶνα, περίπου, ἀργότερα ὁ περιηγητὴς Γεώργιος Χατζηκυριακοῦ προχωρεῖ στὴν ἴδια πάνω-κάτω διαπίστωση («Ὡς ἔδρα τῆς μητροπόλεως ταύτης (sc. Δράμας) ὑπῆρχεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἡ κωμόπολις Ἀλυστράτη, προτιμωμένη τῆς Δράμας ὡς κοινότητος ὀρθοδόξου»)². Ἡ ἐρήμωση τῆς Δράμας ὀφείλεται στὶς πολλαπλῆς πιέσεις πὺ δέχθηκε ὁ χριστιανικὸς πληθυσμός³. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ 1464/65 ἡ μουσουλμανικὴ κοινότητα τῆς Δράμας εἶχε μόνο 54 σπίτια καὶ οἱ χριστιανοὶ 152, δεκατέσσερα χρόνια ἀργότερα, στὸ 1478/79, οἱ μουσουλμάνοι ἔχουν 69 σπίτια καὶ τὰ χριστιανικὰ μειώνονται στὰ 120⁴. Ἀκόμη πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ βυζαντινὴ πόλη εἶχε πέντε τουλάχιστο ναοὺς: Τῶν Εἰσοδίων, Τῶν Ταξιάρχων, Τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, Τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ Τῆς ἁγίας Βαρβάρας⁵.

2.2. Κτήτορας τῆς ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων «ὡπάρχει ὁ μακάριος φώτιος», τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα διαβάζει ἀκόμη στὸ 1800 ὁ Ἰωσήφ γραμμένο με «κεραμίδια ἢ τοῦβλα» στὸ πίσω μέρος τῆς ἐκκλησίας⁶. Στὸ 1905 ἡ ἐπι-

1. Ὁ Μ. Στοјанов, ὁ.π., σ. 49-51, δὲ μᾶς δίνει πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο τὸ χφ. βρέθηκε στὴ Βουλγαρία.

2. Γ. Χατζηκυριακοῦ, ὁ.π., σ. 74.

3. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὸν 14ο αἰῶνα ὑπάρχει βυζαντινὸς προκαθήμενος, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε σιγίλλιογράφημα τῆς ἐποχῆς: «Πράξεις σεβαστῶν Κουνάλη καὶ Κοντένου/καὶ Καλογνώμου προκαθημένου Δράμας/πάνανγε κυροῦ μητροπάρθενε κόρη», βλ. V. Laurent, *Sceux Byzantins*, EO 29 (1930) 317 (πρβλ. καὶ ἄρθρο τοῦ Ἱ. Ἀναστασίου, Δράμας μητρόπολις, ΘΗΕ, 5, 220).

4. Πρβλ. P. Năsturel - N. Beldiceanu, *Les églises byzantines et la situation économique de Drama*, Serrés et Zichna aux XVIe et XVe siècles, JÖB 27 (1978) 271.

5. Ὁ.π., σ. 274-275 (πρβλ. καὶ Ἱ. Ἀναστασίου, ὁ.π.).

6. Ἀπὸ τὸ σημείωμα τοῦ Ἰωσήφ (φ. Γ') ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ «μακάριος φώτιος» εἶχε χρηματίσει μητροπολίτης Φιλίππων ἂν ἡ πληροφορία εἶναι σωστὴ καὶ ὁ φώτιος ἦταν μητροπολίτης Δράμας καὶ Φιλίππων, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἱεράρχης ποίμανε τὴν ἐκκλησία μετὰ τὸ 1619, ὅταν ἐνώνονται οἱ ἐκκλησίαι Φιλίππων καὶ Δράμας, ἢ καὶ μετὰ τὸ 1371, ὅταν ἐκχωρεῖται ἡ μητρόπολη Φιλίππων «κατ' ἐπίδοση» στὸ μητροπολίτη Δράμας, πρβλ. πο. Λήμνου Βασίλειου, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Ἑλλάδος, ΕΦ 56 (1974) 147. Δὲ μᾶς παραδίδεται ὅμως κανεὶς φώτιος, μητροπολίτης Δράμας, ἔστω μετὰ τὸ 1371· θὰ πρέπει πιθανότατα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἱεράρχη Δράμας Φώτιο πὺ ποίμανε τὴν ἐκκλησία γύρω στὸ 1300, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω (καὶ τὸν ὁποῖο ἀναφέρει πρῶτον στὸν «κατάλογό» τοῦ τῶν ἱεραρχῶν Δράμας ὁ Ἰωσήφ).

γραφή δὲν ὑπάρχει δεδομένου ὅτι δὲν τὴν γνωρίζει ὁ Λαμπάκης, ὁ ὁποῖος ὅμως «ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ» διαβάζει:

«1834 ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΔΡΑΜΑΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΚΤΗΤΩΡ»¹.

Ἡ καταστροφή ἢ καὶ ἡ ἐπικάλυψη τοῦ ὀνόματος τοῦ Φωτίου ἔγινε ἄραγε κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Δράμας Γερμανό²;

2.3. Οἱ πληροφορίες τόσο τοῦ Ἰωσήφ ὅσο καὶ τοῦ Χρυσοστόμου γιὰ τοὺς ἱεράρχες τῆς μητρόπολης Δράμας (φφ. Γ-ν) εἶναι ἄρκετὰ ἀκριβεῖς, μάλιστα πλουτίζουν τὶς ὥς τώρα γνώσεις μας μὲ τὴν προσθήκη ἄγνωστων ἱεραρχῶν· ὁ Ἀντάνιος ὅπως καὶ ὁ Σάββας δὲ μαρτυροῦνται στοὺς γνωστοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους τῆς μητρόπολης Δράμας³. Ἀξίζει νὰ προσέξουμε ὅτι γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ καταλόγου τοῦ ὁ Ἰωσήφ χρησιμοποιεῖ σύγχρονες ἐρευνητικὲς μεθόδους· βασίζεται σὲ σκεύη ποὺ ἀφιέρωσαν στὴν ἐκκλησία καὶ στὴ μητρόπολη οἱ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ἀρχιερεῖς. Μὲ βάση τὶς διάφορες ὥς τώρα πληροφορίες προχωροῦμε σὲ ἓνα ἀκριβέστερο, ὄχι ὅμως ἀκόμη πλήρη, κατάλογο τῶν ἱεραρχῶν τῆς μητρόπολης Δράμας: Φώτιος (1300)⁴, Καλλίνικος (1316)⁵, Ἰγνάτιος (1346), Δανιὴλ (1346), Ἀνώνυμος (1359), Ἰωάσαφ (1371-1390)⁶, Ἀθανάσιος (1395)⁷, Ἰωακείμ (πρὶν ἀπὸ τὸ

1. Γ. Λαμπάκης, ὁ.π., σ. 84.

2. Ὅπως μὲ πληροφόρησε ἡ ἐφορεία ἀρχαιοτήτων Ἀνατολικῆς Μακεδονίας-Θράκης, τελευταῖα ἔγινε καὶ πάλι συντήρηση τοῦ ναοῦ καὶ ἐπικαλίσθησαν οἱ τοῖχοι μὲ ἀσβεστοκονίαμα.

3. Βλ. γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μητρόπολης Δράμας πρ. Λήμονυ Βασίλειου, ὁ.π., σ. 147-150, καὶ 57 (1975) 509-513, Β. Μυστακίδη, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι κατὰ τοὺς κώδικας τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, «Ὁρθόδοξια» 32 (1957) 81, 87, 326, 473, 474, 482, 33 (1958), 18-20, 153, 296, 401, 402, βλ. καὶ R. Janin, Drama, *enclache de la Ile Macédoine, cépendant de Philippes puis archevêché et enfin métropole*, DHGE 14 (1959) 784-786, Ἰ. Ἀναστασίου, ὁ.π., σ. 222, ὅπως καὶ Γ. Βελένη, Ἡ ἐκκλησία τοῦ νεομάρτυρα Θεοδώρου στὸν Ξηροπόταμο Δράμας, «Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο-Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση», Ἀθήνα 1979, σ. 11-19.

4. Ὁ R. Janin, ὁ.π., καταγράφει ὡς πρῶτο μητροπολίτη τὸν Καλλίνικο, ὁ πρ. Λήμονυ Βασίλειος, ὁ.π. 56 (1974) 147, ἢ καὶ ὁ Ἰ. Ἀναστασίου, ὁ.π., καταγράφουν ὡς πρῶτο γνωστὸ ἱεράρχη τὸν Φώτιο, χωρὶς νὰ σημειώνουν ποῦ βασίζονται. Στὶς πληροφορίες τῶν παραπάνω καταλόγων βασίζονται οἱ φίλοι ἐρευνητὲς στὸ Institut für Byzantinistik τῆς Βιέννης, ὅπως εὐγενικά μὲ πληροφόρησαν, καὶ ἀποδελτιώνουν τὸν Φώτιο γιὰ νὰ τὸν συμπεριλάβουν στὸ Prosopographisches Lexikon.

5. R. Janin, ὁ.π..

6. Ὁ R. Janin, ὁ.π., σημειώνει καὶ τὸ 1396 ὡς ἔτος ἱερατείας τοῦ Ἰωάσαφ, ἐνῶ ὁ Ἰ. Ἀναστασίου, ὁ.π., βασισμένος στὸν Β. Μυστακίδη, ὁ.π., σ. 170, σημειώνει 1383-1385 ὡς χρόνο ἱερατείας τοῦ Ἰωάσαφ στὴ Δράμα.

7. Ὁ Ἀθανάσιος πιθανότατα ταυτίζεται μὲ τὸν Ἀνώνυμο ποὺ καταγράφει ὁ R. Janin, ὁ.π..

1398), Δοσίθεος (1438-1439), Ἀνώνυμος (15 Ἰανουαρίου 1467)¹, Ἰάκωβος (1474, 1475, 1483), Ἀνώνυμος (Ἰούλιος 1488), Ἰωακείμ (1498, κατοπινὸς πατριάρχης 1498-1502, 1504)², Νεκτάριος (1514), Ἀθανάσιος (1548)³, Ἰωακείμ (1555), Νεόφυτος καὶ Νικάνωρ (1572-1596)⁴, Ἀθανάσιος Λαμπάρδης (Μάιος 1593)⁵, Νεόφυτος (Μάιος 1611-1619), Κλήμης (1619, Μάρτιος 1622, 1624)⁶, Ἀβέρκιος (1625-1636), Ἰωάσαφ (1627), Μελέτιος ὁ ἀπὸ Δρίστρας (1627)⁷, Θεόκλητος (1636-1639, ἢ Θεόκλητος)⁸, Γεράσιμος (1639-1651)⁹, Σωφρόνιος (1651-1653), Λαυρέντιος (1653), Γερμανὸς (6 Δεκεμβρίου 1663-᾽Οκτώβριος 1673)¹⁰, Νεόφυτος (ἐξελέγη 13 Μαρτίου 1674)¹¹, Παχώμιος (;)¹², Ἀντώνιος (1682), Σάββας (;)¹³, Δαμασκηνὸς (1688, 9 Μαρτίου 1689), Μελέτιος (1692)¹⁴, Γρηγόριος (1692-1700)¹⁵, Ἀνθίμος (Μάιος 1701-Ἰούνιος 1710)¹⁶, Παρθένιος (1717)¹⁷, Ἰωακείμ (1720, Φεβρουάριος 1721), Παρθένιος (Αὔ-

1. R. Janin, ὁ.π.

2. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π., σ. 148.

3. Πιθανότατα πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἀθανάσιος πεθαίνει στὸ 1546 στὴ μονὴ τῆς Εἰκοσιφοίνισσης, Β. Ἀτέση, Ἐπισκοπικὴν καταλόγων ἐπισημειώσεις, ΕΦ 60 (1978) 53.

4. R. Janin, ὁ.π.

5. Ὁ Ἰ. Ἀναστασίου, ὁ.π., σημειώνει κάποιον Ἀθανάσιο στὸ 1608.

6. R. Janin, ὁ.π., ὁ πρ. Λήμνου Βασιλείος, ὁ.π., σημειώνει ὡς χρόνον ἱερατείας τοῦ Κλήμη τὰ ἔτη 1607-1624 (πρβλ. καὶ ΕΦ 57, 1975, 511).

7. Πρβλ. πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π., ΕΦ 57 (1975) 511, σημ. 2 (γὰ τὰ σχετικὰ προβλήματα τοῦ χρόνου ἱερατείας τοῦ Ἰωάσαφ καὶ τοῦ Μελετίου).

8. Ὁ.π..

9. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π., ΕΦ 56 (1974) 148 (πρβλ. καὶ ΕΦ 57, 1975, 511), εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ πρ. Λήμνου Βασιλείος γιὰ τὸν ἴδιο ἱεράρχη δίνει ἄλλα χρόνια ἱερατείας στὴ μητρόπολη Δράμας καὶ ἄλλα στὴ μητρόπολη Φιλίππων.

10. R. Janin, ὁ.π.

11. Ὁ.π.

12. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π., ΕΦ 57(1975) 512.

13. Τὸν Ἀντώνιο συναντοῦμε στὴν καταλογογράφηση τῶν ἱεραρχῶν τῆς μητρόπολης Φιλίππων, πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π.· ὁ Σάββας δὲ μαρτυρεῖται στίς γνωστὲς καταλογογραφήσεις, ἄγνωστο εἶναι ἂν πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἱερατεία του πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τοῦ Δαμασκηνοῦ, βεβαίως πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν Παρθένιο (μὲ τὴ σειρά πὺ καταγράφει τοὺς ἱεράρχες ὁ Ἰωσήφ στὸ σημειωμά του).

14. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π.

15. R. Janin, ὁ.π. Μᾶς εἶναι γνωστὴ ἐπίσης ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν πρακτικῶν τῆς «ἐν Βενετία ἑλληνικῆς κοινότητος» τοῦ ἔτους 1701 «ἐκκλησις τοῦ μητροπολίτου Φιλίππων καὶ Δράμας κ-ου Γρηγορίου» γιὰ νὰ τοῦ δοθοῦν χρήματα γιὰ τὴν ἀνακαίνιση «τοῦ πεπαλαιωμένου ἐκείνου ἀρχιερατικοῦ ναοῦ...», βλ. Κ. Μέρτζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947 (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 7), σ. 511-512 (τοῦ δίνουν 60 δουκάτα ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῆς κοινότητος).

16. Ὁ.π. (ὁ πρ. Λήμνου Βασιλείος, ὁ.π., θέλει τὸν Ἀνθίμο μητροπολίτη Φιλίππων ὡς τὸ 1715).

17. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π.

γουστος 1721), 'Ιάκωβος (1734, Μάιος 1739), Καλλίνικος (26 'Οκτωβρίου 1739, 'Απρίλιος 1753, 1757)¹, Βαρθολομαῖος (Νοέμβριος 1761)², Γρηγόριος-Γεράσιμος ('Οκτώβριος 1781, 1782, 'Οκτώβριος 1786), 'Ιωσήφ 'Αντωνόπουλος (1787-1811)³, Χρυσανθος ὁ «ἀπὸ Βάρνης» ('Ιούλιος 1817- Σεπτέμβριος 1817)⁴, Παρθένιος (Νοέμβριος 1810- 'Ιούνιος 1817), Νικόδημος (Σεπτέμβριος 1817-Σεπτέμβριος 1824), Διονύσιος (Σεπτέμβριος 1824-Μάιος 1831), Γερμανὸς (Μάιος 1831-22 Νοεμβρίου 1835)⁵, Νεόφυτος (22 Νοεμβρίου 1835- 'Ιούνιος 1842), 'Αθανάσιος Καΐρης ('Ιούνιος 1842-1852), Μελέτιος ὁ «ἀπόδραμας» (1852-13 Μαΐου 1861)⁶, 'Αγαθάγγελος Σχολάριος ἡ Γαβριηλίδης (13 Μαΐου 1861-Μάιος 1872), 'Ιωαννίκιος Οἰκονόμος (Μάιος 1872-1879), Γερμανὸς Κωνσταντινίδης (1 Αὐγούστου 1896-18 Μαΐου 1902), Χρυσόστομος Καλαφάτης (18 Μαΐου 1902-11 Μαρτίου 1910), 'Αγαθάγγελος Κωνσταντινίδης (13 Μαρτίου 1910-24 'Οκτωβρίου 1922), Λαυρέντιος Παπαδόπουλος (7 Νοεμβρίου 1922-24 'Ιουλίου 1928), Βασίλειος Κομβόπουλος (12 Αὐγούστου 1930-24 Φεβρουαρίου 1941), Γεώργιος Μισσηλίδης (Φεβρουάριος 1942-1958), Φίλιππος Τσορβάς (1958-1964), Διονύσιος Κυράτσος (21 Νοεμβρίου 1965-)⁷.

2.4. 'Ο 'Ιωσήφ Δράμας (φ. IV) βρίσκει κάτω ἀπὸ τὴ σκάλα τῆς μητροπολιτικῆς οἰκίας ἐπιγραφή «γεγραμμένην ἐν μαρμάρῳ... ὃ δὴ μάρμαρεν φαίνεται νὰ ἦτον εἰς τὴν ἐκκλησίαν», τὴν ὁποία καὶ μεταγράφει, ὅπως εἶδαμε. Οἱ χρονολογικὲς ἀναφορὲς ὁμως τοῦ 'Ιωσήφ εἶναι λανθασμένες, δὲν ὑπάρχει διαφορὰ 647 χρόνων ἀνάμεσα στὴ χρονολογία 6653 ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῦ ἐπιγράμματος (1145 μ.Χ.) καὶ στὸ 1803, ἐπίσης τὸ 1803 ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ἔτος 7311 καὶ ὄχι μὲ τὸ 7310 ἀπὸ κτίσεως κόσμου⁸. Εἶναι ἄγνωστη ἡ προέλευση τῆς ἐπιγραφῆς, πιθανὴ ὁμως εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ 'Ιωσήφ ὅτι αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν (τῶν Εἰσοδίων). 'Ο Λαμπάκης στὶς ἀρχὲς τοῦ αἵωνα (1905) διακρίνει «ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ

1. 'Ο.π. καὶ R. Janin, ὅ.π.

2. R. Janin, ὅ.π.

3. Πρβλ. καὶ Τ. Γριτσόπουλου, ὅ.π., σ. 470-494.

4. R. Janin, ὅ.π.

5. Πρβλ. καὶ Γ. Βελένη, ὅ.π., σ. 12.

6. Στὰ χρόνια τῆς ὑποτιθέμενης ἱερατείας τοῦ Μελετίου μᾶς εἶναι γνωστοὶ ἄλλοι δυὸ ἱεράρχες: ὁ 'Αγαθάγγελος (Σεπτέμβριος τοῦ 1851) καὶ ὁ Γεράσιμος (Σεπτέμβριος τοῦ 1855), R. Janin, ὅ.π.

7. Γιὰ τὸν ἀκριβῆ χρόνον ἱερατείας τοῦ Γεωργίου Μισσηλίδη καὶ τοῦ Φιλίππου Τσορβά ἀπευθύνθηκα στὴ γραμματεία τῆς μητρόπολης Δράμας ποὺ δυστυχῶς δὲν μπόρεσε νὰ μοῦ δώσῃ πληροφορίες· εὐνόητο εἶναι ὅτι στὸν κατάλογο τῶν ἱεραρχῶν τῆς μητρόπολης Δράμας θὰ πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ τὸν Θεόδουλο στὸν ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε, ἀνῆκε ὁ κῶδ. Vind. Phil. Gr. 226 (πρβλ. παραπάνω σ. 29 σημ. 1).

8. Βλ. γιὰ τὸ σχετικὸ πρόβλημα Τ. Γριτσόπουλου, ὅ.π., σ. 474-475.

ναοῦ... ἀξιόλογον ἀναγελυμένον κόσμημα ια'-ιβ' αἰῶνος»¹, ἐνῶ ἀπὸ ἄλλων πληροφορίες γνωρίζουμε ὅτι ἀρκετοὶ ἦταν οἱ βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς πόλης². Ἡ μνεῖα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων τῶν Κομνηνῶν στὴν ἐπιγραφή καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῆς στῆς Δράμας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοῦ ἀκριβῶς πρᾶσσεται, ἐνισχύει τὴ σκέψη ὅτι ἡ πόλις ἦταν βυζαντινὸ χριστιανικὸ κέντρο, ὅπως καὶ ἡ περιοχὴ τῆς, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὴν Προσοτσάνη, γιὰ παράδειγμα, μᾶς παραδίδεται παλαιολόγειο κτίσμα, ἡ σημερινὴ μονὴ τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος³. Ἡ ἐπιγραφή μαζὶ μὲ ἄλλα χριστιανικὰ κειμήλια ἦταν θαμμένη, σημειώνει στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα ὁ ἀρχιδιάκονος Δράμας Θεμιστοκλῆς, γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους κατὰ τὰ δύσκολα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ ἀρχιδιάκονος Θεμιστοκλῆς, ὅπως καὶ ὁ περιηγητὴς Χατζηκυριακοῦ γνωρίζουν τὴ μαρμαρινὴ ἐπιγραφή, τὴν ὁποία προσπαθοῦν νὰ μεταγράψουν, καὶ τουλάχιστο ὡς τὸ 1905 ἡ ἐπιγραφή βρισκόταν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ἀναγνώστηριου Δράμας⁴. Ἄγνωστο εἶναι ποῦ βρίσκεται σήμερα ἡ παραπάνω ἐπιγραφή· φρόντισαν ἄραγε καὶ γι' αὐτὸ οἱ βόρειοι γείτονές μας;

Τὰ παραπάνω βιβλιογραφικὰ σημειώματα, μαζὶ μὲ ἄλλα σημειώματα δεκάδων χειρογράφων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ μας καὶ κοσμοῦν σήμερα ξένες βιβλιοθῆκες, ἄγνωστα στοὺς μελετητές, θὰ προσφέρουν σημαντικὸ ὕλικό στὸ μελλοντικὸ ἐρευνητῆ-ιστορικὸ τῆς πόλης καὶ τῆς μητροπόλεως τῆς Δράμας.

Δράμα 1982

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

1. Γ. Λαμπάκη, ὁ.π., σ. 84.

2. R. Năsturel-N. Beldiceanu, ὁ.π., σ. 274-275.

3. Γ. Βελένη, "Ένας παλαιολόγειος ναὸς στὴν περιοχὴ Δράμας, ΕΕΠΕΠΘ 6 (1973) 83-108· ἄγνωστος εἶναι, ὅσο ξέρω, ὁ Ἀλέξιος Μανιάκης τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ οἰκογένεια Μανιάκη εἶναι γνωστὴ βυζαντινὴ οἰκογένεια, βλ. P. Gautier, Nicéphore Bryennios Histoire, Βρυξέλλες 1975, [CFHB, IX], σ. 194 J. Thurn, Joannis Scylitzae Synopsis Historiarum, Βερολίνο (et Novi Eboraci) 1973 [CFHB, V] 381, 387, 397, 398 (κ.ἀ.), ὅπως καὶ N. Festa, Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII, Φλωρεντία 1898, σ. 11.

4. Γ. Χατζηκυριακοῦ, ὁ.π., σ. 75, ὅπως καὶ Γ. Λαμπάκη, ὁ.π., σ. 88, πρβλ. καὶ Ν. Γιαννόπουλου, Δύο ἀνέκδοτοι βυζαντιακαὶ ἐπιγραφαὶ Δράμας (Δραβίσκου), «Bulletin de Correspondance Hellénique» 6(1892) 88-89, ὁ ὁποῖος ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἐπιγραφή βρισκόταν ἐντοιχισμένη (τὸ 1892!) πάνω ἀπὸ τὴ θύρα τῆς μητροπόλεως («Ἀνοθεὶν τῆς θύρας τῆς Μητροπόλεως παρατηρεῖται ἐντετειχισμένη πλάξ ὀρθογωνίου σχήματος... Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς πλακὸς ἀναγινώσκεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή κεφαλαίοις βυζαντιακοῖς γράμμασι γεγραμμένη. ΑΥΤΗΧΑΡΙΣΙΕΦΥΚΕΝΚΟΥΡΟΠΑΛΑΤΟΥ...»).

RÉSUMÉ

Georges Papazoglou, Un manuscrit de Drama à la bibliothèque «Kyrillos et Methodios» de Sofia.

Parmi les manuscrits de la bibliothèque «Kyrillos et Methodios» de Sofia on trouve un manuscrit avec no 41, de XVIIIe siècle, qui appartenait autrefois à la métropole de Drama. Le manuscrit nous transmet des textes ecclésiastiques et plusieurs subscriptions et notes qui sont utiles à l'histoire de la métropole et de la ville de Drama. Nous étudions ces notes et subscription par rapport à l'histoire de la métropole et de la ville de Drama pendant les trois derniers siècles.